

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ХУДОЖНЬО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ НА ХАРКІВЩИНІ КІНЦЯ ХІХ ст.

У статті на основі фахової літератури проаналізовано стан вивчення проблеми становлення художньої освіти в Україні, передусім на Харківщині.

Ключові слова: *освіта, художньо-педагогічна система, історія педагогіки.*

Вивчення історії вищої художньої освіти як одного з явищ педагогічної освіти в Україні – одна з головних проблем сьогодення. Своєю практичною стороною вона пов'язана з необхідністю підвищення професійного рівня підготовки випускників вищих художньо-педагогічних закладів. У зв'язку із цим особливо значення набувають питання, що розкривають систему викладання художніх дисциплін, методологічні засади, а також найкращі традиції старої та нової шкіл.

Аналіз художньо-педагогічної системи в Україні з'являється у дослідженнях наприкінці ХІХ ст. Перша жінка-педагог у Російській імперії М. Раєвська-Іванова, фундаторка приватної рисувальної школи у Харкові, була й автором перших статей із художньо-педагогічної освіти. Слідом за нею оглядові публікації з питань історії художньої освіти у нашому краї висвітлювали Д. Багалій, Ф. Булгаков, В. Бутовський, В. Веретенников, Д. Гордєєв, Н. Мурашко, А. Новицький, Є. Редін та інші, проте стан окреслених ними проблем був надзвичайно вузьким, по суті, вони фрагментарно подавали окремі художньо-педагогічні форми та напрями у системі провінційної мистецької освіти.

Кінець ХХ ст. ознаменувався доволі зацікавленням науковців історією формування й розвитку художньої освіти в Україні ХІХ – початку ХХ ст. (М. Безхутра, Є. Белютіна, В. Ворожбіт, М. Гаврилова, О. Головка, І. Малиніна, Н. Молева, В. Немцова, С. Нікуленко, В. Рубан, Л. Савицька, Л. Соколюк, Ю. Турченко, Н. Яворська), проте більшість праць мають мистецтвознавчий характер і більше спрямовані на аналіз розвитку художньої складової, біографічний розгляд окремих постатей художників та їхньої ролі у художньо-мистецькому житті країни. Педагогічні аспекти, методичні засади, художньо-педагогічна система в цих працях висвітлювалася фрагментарно.

Мета статті – проаналізувати й систематизувати теоретичні та методологічні засади становлення художньої освіти на Харківщині впродовж ХІХ ст.

Історія становлення харківської художньої школи формувалася у декілька етапів, змінюючи свій профіль від суто художнього до прикладного, а згодом і до дизайнерського спрямування. Перші матеріали про рисувальні класи при харківському колегіумі ХVІІІ ст. були опубліковані у книзі “История г. Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)” відомими місцевими істориками Д. Багалієм і Д. Міллером, де були вперше використані як історичні відомості, так і маловідомі архівні документи. Трохи згодом В. Веретенников у працях “Художественная школа в Харькове” (1913), “Мелкие заметки к биографии И.С. Саблукова” (1911) систематизував розрізнений матеріал, доповнив його новими архівними документами з Петербурзької академії мистецтв і вивів значення перших рисувальних класів як явища у вітчизняній педагогіці. Однією з пер-

ших, хто розглянув художню освіту Харківщини XIX ст., була Л. Соколюк. У своїй дисертаційній роботі “К истории художественной жизни Харькова. Эволюция Харьковской художественной школы во второй половине XVIII–XIX века” (1986) вона розглянула формування системи художньої освіти в Харкові у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.

Грунтуючись на матеріалах вищезазначених авторів було з’ясовано, що в жовтні 1767 р. за наказом Катерини II, “к преподаваемым ныне в Харьковском коллегииуме наукам прибавить классы французского и немецкого языков, математики, геометрии и рисования...” [6, с. 17]. Це було одне з перших державницьких рішень, спрямованих на розвиток художньо-педагогічної школи у провінційних містах великої Російській імперії. Навчання у приватних майстернях, яке існувало раніше, вже не могло відповідати новим вимогам життя. В Імперії виникла потреба у масовій і систематичній підготовці фахівців, що були б добре навчені світського мистецтва. Суспільство вимагало великої кількості різноманітних фахівців, які б могли складати карти, виконувати пояснювальні рисунки до медичних, природознавчих, інженерних та військових книг тощо. З подібним завданням могла впоратися лише регулярна художня школа зі своєю методикою й принципово новою програмою освіти. Таким закладом на наших теренах став Харківський колегіум із “новоприбавочними” класами на чолі з вихованцем Петербурзької академії мистецтв І. Саблуковим.

Система викладання художніх дисциплін у цих класах була подібною до Петербурзької академії, а головною метою вважалася підготовка найбільш талановитих студентів до майбутнього навчання у цьому вищому закладі. Кажучи сучасною мовою, це були підготовчі курси до вступу в Академію мистецтв або ж найкращим учням надавалася можливість претендувати на навчання за кордоном шляхом пенсіонерства.

Головна заслуга І. Саблукова була не тільки у відкритті художніх класів, що вимагало надзвичайних організаторських зусиль. Він збудував модель репродукції професійної майстерності, котра передавалася від майстра до учня, а разом із тим передавалися й норми художнього смаку, які мали своїм корінням попередній духовний і культурний досвід.

Проіснувавши близько 25 років ці класи І. Саблукова відіграли величезну роль у розвитку не тільки українського мистецтва, а й становлення регіональної художньої освіти. Пізніше за цим прикладом були відкриті художні класи при Харківському і Київському університетах.

На початку XIX ст. Харків став одним із центрів художньої освіти в Східній Україні, цьому сприяло відкриття у 1805 р. університету, при якому із самого початку працював клас малювання з кабінетом витончених мистецтв.

Певну оцінку діяльності художньо-педагогічного колективу університету у низці праць дав професор Є. Редін: “Преподавание искусств в Императорском Харьковском Университете. – Записки Императорского Харьковского Университета за 1904 г.”, “Харьков – как центр художественного образования юга России” (1894), “Харьковская школа изящных искусств” (1895). У цих публікаціях містяться стислі відомості біографічного характеру про художників-викладачів, показана на той час провідна роль харківського університету в становленні художньої освіти Малоросії. Проте, як зауважували Д. Багалій і Д. Міллер, “потреба в спеціальній школі малювання й живопису відчувалася давно; її неможливо було задовольнити ні в університетських класах, які були доступні лише для

студентів, ні в гімназіях, де викладання малювання, <...> було пристосоване до великої кількості учнів, <...> мало занадто елементарний характер...” [2].

Ці соціальні передумови суспільства у другій половині XIX ст. викликали до життя виникнення першої приватної рисувальної школи нового типу – школи Марії Раєвської-Іванової. Головне завдання школи – на розвиток художньо-промислової освіти, лише невеликий процент учнів готувався до спеціальної художньої освіти шляхом вступу до Академії мистецтв у Петербурзі.

М. Безхутрий, О. Друганова, І. Дяченко, І. Малініна, Л. Соколюк, В. Чепелик та багато інших сучасних науковців так чи інакше приділяли увагу вивченню ролі постаті М. Раєвської-Іванової як фундаторки художньо-промислової та педагогічної освіти у нашому краї, а також наголошували на панівному впливі школи на загальний рівень художньо-педагогічного процесу в Україні.

М. Раєвська-Іванова була першою в Російській імперії жінкою-художницею (1868), яка відкрила в Харкові окремо спеціалізований навчальний заклад – приватну рисувальну школу. За основу викладання брали такі дисципліни, як пластанатомія, скульптура, малюнок, креслення, перспектива, історія мистецтва. Крім академічних дисциплін, викладалися й ужиткові, що пов’язувалися з майбутньою професією учнів, наприклад: живопис по фарфору, випалювання по дереву й шкірі, тиснення по шкірі, розписи театральних декорацій. Ужиткові дисципліни не мали обов’язкового характеру, але М. Раєвська-Іванова використовувала їх у навчальному процесі для підвищення активності учнів, для зацікавленості у майбутній роботі та для розширення художнього світогляду.

Так, наприклад, у своїй праці “Досвід програми по викладанню рисунка у недільних школах для ремісничих” (1895), яку вона розробила спільно з іншими викладачами, передбачалися спеціальні завдання для учнів, щоб підвищити їхню мотивацію з вибору того чи іншого ремесла або мати можливість здобути більш широку художню освіту [5].

Проте М. Раєвська-Іванова не зацілювалася на вузькій спеціалізації своїх вихованців. Тенденції часу з відродження синтезу мистецтв вимагали нового підходу до змісту й обсягу художньої підготовки. Суспільство було зацікавлене у спеціалістах широкого профілю з різнобічною художньою освітою [6, с. 88].

Так, з її школи вийшли багатопрофільні фахівці, що були затребувані у мистецькому житті не тільки Харківщини, а й колишньої Російської імперії. Наприклад, член Товариства пересувних виставок, пейзажист К. Первухін, за спогадами сучасників, міг бути і інженером, і столяром, і каменярем, і артистом-кравцем, любив граверну справу, різьблення, художнє ремесло [6, с. 89]. Архітектор, художник, сценограф, декоратор і викладач Л. Брайловський займався промисловим мистецтвом, на різноманітних виставках з’являлися його ескізи меблів, різьблення, вишивки, декоративні панно. Незважаючи на те, що митець удосконалював своє мистецтво в Імператорській академії мистецтв на архітектурному відділенні, базову освіту він здобув у школі М. Раєвської-Іванової. Безперечний і той факт, що саме постановка навчального процесу в цій школі сприяла міждисциплінарному мисленню і широті художнього світогляду.

Зазначимо, що навчання в школі розподілялося за класами: рисунку, акварелі, розпису по фарфору. Із 1893 р. ці класи вела учениця М. Раєвської-Іванової – А. Романенко. Головною дисципліною в навчальному процесі був навчальний “Рисунок”.

Свою педагогічну систему М. Раєвська-Іванова базувала на методиці художника О. Венеціанова, який надавав першорядного значення натурі, на відміну від академічного вишколу, де за основу художнього навчання брали як натурні штудії, так і копіювання оригіналів.

Із самого початку існування школи М. Раєвська-Іванова ратувала за навчання з природи і прагнула донести це до своїх учнів. Художниця відзначала в навчальному посібнику “Опыт программы по преподаванию рисования в воскресных классах для ремесленников”: “Жодна лінія не повинна проводитися без свідомого до неї ставлення” [5, с. 9]. Щоб “передати на площині якусь форму, потрібно вміти її бачити, порівнювати, відрізнити головне, характерне від неіснуючого, розуміти співвідношення частин до цілого і між собою” [4, с. 8].

Саме внаслідок цього М. Раєвська-Іванова скоротила в навчальних програмах своєї школи модне на той час у академічних школах копіювання візрів і замінила на натурне вивчення природи заняттями на пленері, коли учні замальовували місцеві “живі рослини”.

Щоб науково обґрунтувати свої погляди щодо важливості рисування з природи М. Раєвська-Іванова провела педагогічний експеримент на базі Другої Харківської гімназії та запропонувала ввести у загальноосвітню шкільну програму роботи по пленеру.

Для педагогічної системи М. Раєвської-Іванової було характерним застосування принципу послідовності у нагромадженні знань, існувала відповідність програм з різних дисциплін. Практичне вивчення природи підкріплювалося й теоретичними знаннями. Так, наприклад, на уроках пластичної анатомії застосовували метод активізації зорової пам'яті. Педагог малював на дошці лінійний малюнок, а учні наповнювали це зображення відповідними м'язами. Завдяки цьому простому завданню не тільки тренували зорову пам'ять, а й стимулювали бажання учнів більш ретельно студіювати атласи з пластанатомії. У педагогічній системі М. Раєвської-Іванової вважалося надзвичайно важливим для усього процесу навчання використання посібників, які давали змогу переходити від простого до більш складного завдання [6, с. 85].

Саме тому вчена-педагог надавала великого значення методичному забезпеченню навчального процесу й самостійно опрацьовувала базу для своєї школи. Багато пропозицій міститься в її теоретичних працях, таких як: “Абетка малювання для сім'ї і школи” (1879), “Методика викладання малювання в Харківській приватній школі малювання й живопису” (1871), “Нарис програм з викладання малювання в недільних класах для ремісників” (1895) та ін. За відсутністю методичних посібників її праця “Прописи елементів орнаменту для технічних шкіл” (1896) мала неабияке теоретичне значення для студентів, тому що давала змогу оволодіти навичками створення орнаментів. У своєму дослідженні М. Раєвська-Іванова класифікувала орнаменти, виокремила певні закономірності їхньої будови, поділила їх на структурні елементи. Виявлені нею закономірності давали можливість навчити учнів на основі типових елементів мислити багатоваріантно. На основі її посібника учні вчилися розбирати завдання за орнаментом, словесно пояснювати залежність характеру орнаменту від місця застосування, давати аналіз його композиційної схеми, виділяючи головні та другорядні елементи тощо.

Заслуговує на увагу і методика роботи над помилками. Педагог застосовував методику “мовленнєвого відпрацювання дії”. Спочатку учню надавалась можливість самому усвідомити свою помилку за допомогою питання, що нашто-

вхувало його на розробку правильного рішення. Потім від нього вимагалось обґрунтовувати вирішення поставлених перед ними практичних завдань.

Якщо це не допомагало, тоді викладач на берегах праці вказував, як слід малювати ту чи іншу деталь або предмет.

Ці педагогічні погляди були схвально оцінені провідними російськими педагогами XIX ст. І. Крамським і П. Чистяковим. Особливо ця методика викладання була близькою І. Крамському. Свого часу він рекомендував комісії з розгляду робіт для рисувальних шкіл до опублікування програми М. Раєвської-Іванової “для загальної користі” [6, с. 86].

Одним із методів викладання у школі М. Раєвської-Іванової було використання різноманітних європейських методичних і наочних посібників, наприклад, таких як “Грамматика орнаменту” Овена – Джонеса, використання дротових моделей Дюпюї або теракотових ваз, що спеціально були виписані з Копенгагена для натурного малювання у початкових класах. У своїй педагогічній діяльності М. Раєвська-Іванова використовувала як передовий вітчизняний досвід, який базувався переважно на викладацькій діяльності Петербурзької академії мистецтв, Строганівського училища, на передвижництві, так і європейську практику викладання, котру сама випробувала в Дрездені під час навчання малювання та живопису в майстерні професора Ергардта.

Проте найбільший наголос у своїй педагогічній системі М. Раєвська-Іванова ставила на вивченні національного українського стилю. Вона писала у своїй публікації “Художественно-промышленный музей в Харькове”: “Малоросія має свої самостійні художні мотиви. Її вишивки, тканини, гончарні вироби заслуговують на увагу... Зібрані й збережені, вони збільшують скарбницю національного мистецтва...” [3, с. 9]. Зацікавленість до національного українського мистецтва успадкували більшість випускників школи. Так, один із вихованців школи С. Васильківський згодом продовжить справу М. Раєвської-Іванової й видасть разом зі своїм другом і однодумцем М. Самокишем альбом “Мотиви українського орнаменту” (1912).

Рівень підготовки в школі відповідав достатньо високим вимогам. Тому в 1872 р. М. Раєвська-Іванова була обрана “почесним вільним общинником” Імператорської академії мистецтв і рекомендована до найвищої нагороди.

За 27 років школа випустила 885 учнів. Серед них відомі художники й архітектори: О. Бекетов, С. Васильківський, А. Данилевський, П. Левченко, К. Первухін та багато інших. Тут, у школі М. Раєвської-Іванової, робив свої перші кроки у мистецтві видатний російський художник М. Нестеров. Крім того, школа підготувала сотні професійних гравірувальників, ретушерів, іконописців, театральних декораторів, викладачів креслення та малювання у гімназіях.

Крім М. Раєвської-Іванової, розвитку художньої освіти у Харкові приділяли увагу й інші вихованці Академії мистецтв, що навчали малювання у місцевих гімназіях і реальному училищі. Найбільш відомий із цих викладачів – Д. Безперчий (1825–1913), учень великого К. Брюллова. Більше ніж 50 років він віддав педагогічній діяльності. Викладаючи протягом багатьох років у Другій харківській класичній гімназії, Д. Безперчий “виводив” у широкий мистецький світ своїх талановитих вихованців: С. Васильківського, П. Левченка, Г. Семірадського, М. Ткаченка.

Про роль педагогічних принципів Д. Безперчого у своїй творчості згадував Г. Семірадський у своєму листі з Рима (1896) до вчителя: “Ставши на ноги, я

мав нагоду на кожному кроці переконуватися в розумності принципів, що Ви мені дали <...>, що уможлиблювали одночасно розвиток уяви й техніки і вимагали паралельної вправи в рисункові, у малюванні та в композиції. Вся моя послідувача мистецька діяльність утворилася на цих вами посіяних принципах...” [1, с. 14].

Висновки. Наприкінці XIX – початку XX ст. художньо-педагогічна освіта у Харкові значно розширилася. На базі приватної школи М. Раєвської-Іванової у другій половині 90-х рр. XIX ст. було створено міську художню школу, що діяла вже як громадський заклад. Згодом у 1912 р. художня школа була перетворена на Харківське художнє училище, що являло собою середню ступінь професійного навчання, і вже у радянський період училище перетворилося на вищий навчальний заклад – Харківський художній інститут (нині – ХДАДМ).

На завершення зазначимо, що саме в українській мистецькій культурі було зроблено великий крок у розвитку спеціальної художньої освіти в Україні.

Список використаної літератури

1. Антонович Д. Дмитро Безперчий (1825–1913) / Д. Антонович. – Прага : Видавництво української молоді, 1926. – 16 с.
2. Багалий Д.И. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : монография : в 2 т. / Д.И. Багалий, Д.П. Миллер. – Репринт. изд. – Х., 1993. – Т. 2. (XIX – нач. XX в.). – 572 с.
3. Раевская М.Д. Художественно-промышленный музей в Харькове: Отдельный оттиск из “Харьк. губерн. Ведомости” за 6 мая 1884 г. / М.Д. Раевская. – Х. : Б. и., 1884. – 15 с.
4. Раевская-Иванова М.Д. Азбука рисования для семьи и школы: Руководство для родителей и воспитателей / М.Д. Раевская-Иванова. – Х. : Тип. К.П. Счастни, 1882. – 36 с.
5. Раевская-Иванова М.Д. Опыт программы по преподаванию рисования в воскресных классах для ремесленников / М.Д. Раевская-Иванова. – Х. : Литотип. Х.М. Аршавской, 1895. – 16 с.
6. Соколюк Л.Д. К истории художественной жизни Харькова. Эволюция Харьковской художественной школы во второй половине XVIII–XIX века / Л.Д. Соколюк. – Харьков, 1986. – 166 с.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2012.

Панёк Т.В. История становления художественно-образовательного пространства на Харьковщине конца XIX в.

В статье на основе специализированной литературы анализируется процесс становления художественного образования в Украине, в частности на Харьковщине.

Ключевые слова: образование, художественно-педагогическая система, история педагогики.

Panok T. History of artistic and educational field establishment in Kharkov region in the last of XIX century

In the article on the bases of professional literature these were analyzed condition of studying problem of establishment art-education in Ukraine, first of all in Kharkiv.

Key words: education, art-pedagogy's system, history of pedagogics.